

Philips van der Lek een avontuurlijk edelman (ca. 1370 – 1428)

door

dr. A.C.M. Kappelhof

Den Haag

Summary

Philips van der Lek was an illegitimate son of Jan II van Polanen lord of Breda. We do not know who was his mother. He was born ca. 1370 and died in 1428 in Liège (Luik). His life was a succession of political intrigues and adventures like kidnapping a nobleman to deliver him to his master count William of Holland. He was concerned somehow in the political murder of Aleida van Poelgeest, the mistress of count Albrecht of Bavaria of Holland and Sealand, in 1392. His possessions were in Holland as well as in Brabant just like his father Jan van Polanen. His sister, an illegitimate daughter of Jan van Polanen, was prior of the monastery of Saint Catharine's Dale just outside Breda. Due to his last will, which has been preserved in the archive of the priory of Saint Catherine's Dale, we know that he had personal relations with five women. He favoured them with bequests. His half-sister received a precious object when he was dying in Liège on 29 December 1427. We do not know what he was doing there.

The original article was published as:

'Philips bastaard van der Lek: een avontuurlijk edelman (ca. 1370-1428)', in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 70 (2017) 191-211.

This yearbook is a publication of the Historical Association of the City of Breda and its surroundings. Text of the original article is in Dutch.

De laatste wil van Philips bastaard Van der Lek

Luik, dinsdagavond 29 december 1427.¹ Het is al bijna donker. Notaris Jan Ruseneer uit Breda zit naast het sterfbed van een edelman van bijna 60 jaar oud. Zijn naam is Philips van der Lek, maar omdat zijn vader hem heeft verwekt bij een vrouw met wie hij niet getrouwd was, wordt hij in de wandeling een bastaard genoemd. Omdat hij voelt dat zijn einde nadert, dicteert hij aan de notaris zijn laatste wil. Philips heeft een ruig en avontuurlijk leven geleid, maar nu put hij zich uit in vroomheid en liefdadigheid.

Aan het klooster Catharinadal in Breda vermaakt hij 24 witte kussens met zijn wapenschild erin geweven. Deze moet de priorin in het koor van de kloosterkerk laten leggen wanneer zijn sterfdag herdacht wordt. Dat herdenken wordt jaargetijde genoemd en bestaat uit verschillende onderdelen. Het jaargetijde begint met het vigilie, dat is een kerkdienst op de avond voorafgaand aan de sterfdag. Dan is er een gezongen mis op de dag zelf, waar het convent bij aanwezig moet zijn. Op deze dag vindt ook een uitdeling plaats van roggebrood onder de armen van Breda.²

¹ Met dank aan Karel Leenders in Den Haag en Lauran Toorians in Loon op Zand voor hun commentaar.

² Erens, *Catharinadal*, nr. 294.

Probleemstelling

Het testament van Philips van der Lek was de aanleiding voor een speurtocht naar het leven van deze man. Het bleek mogelijk dit grotendeels te reconstrueren. Dit maakt de weg vrij voor toetsbare hypothesen. Philips was een bastaard, een kind dat buiten het huwelijk verwekt was. Dat gaf hem een bijzondere status, voor hem golden andere regels. Daar kwam bij dat zijn vader van hoge adel was.

Op de eerste plaats kan de vraag gesteld worden of de levensloop van Philips karakteristiek was voor een adellijke bastaard of waren er voor deze mensen meer mogelijkheden? Een tweede vraag is of de carrière van deze mannen gehinderd werd door hun status. Tenslotte vroeg ik mij af of hun levensloop en gedrag verschilden van die van hun wettige familieleden.

Ik ga eerst in op de politieke situatie in Brabant en Holland tussen 1370 en 1430, daarna op de positie van het bastaardkind in de late middeleeuwen, vervolgens op de familie Van Polanen-Van der Lek en tenslotte op het testament met de ideologie van de goede werken.

Het decor: Brabant en Holland

Het leven van Philips van der Lek speelde zich zowel in Holland als in Brabant af. In Brabant waren hertogin Johanna en haar man Wenceslas van Bohemen hertog Jan III in 1356 opgevolgd. Onder hun bewind namen de financiële problemen van de hertogelijke schatkist toe, wat nog erger werd na de verloren slag bij Baesweiler in 1371. Bij deze veldslag werd Wenceslas verslagen door de hertogen van Gulik en Gelre. De financiële misère verergerde na de dood van Wenceslas in 1383 als gevolg van nieuwe oorlogen met Gelre en corruptie en machtsmisbruik door hertogelijke ambtenaren. Toen Johanna in 1406 84 jaar oud stierf, volgde een jongere zoon van hertog Philips van Bourgondië, genaamd Anton, haar op. Daarmee raakte Brabant onder sterke Bourgondische invloed. Hertog Anton sneuvelde in 1415 bij Azincourt. Hij liet twee zoons na, de 13-jarige Jan en de 15-jarige Philips van St. Pol. Jan volgde hem op als hertog Jan IV (1415-1427). Na zijn kinderloze vroege dood was Philips aan de beurt, maar die maakte het ook niet lang. In 1430 stierf ook hij zonder kinderen na te laten. De hertog van Bourgondië Philips de Goede greep toen zijn kans. Na onderhandelingen met de Staten van Brabant kon hij zich laten huldigen als hertog van Brabant en Limburg.³

In Holland was het al even onrustig als in Brabant. Na de kinderloze dood van graaf Willem IV, die in 1345 door de Friezen bij Warns in de pan werd gehakt, brak een oorlog uit over de opvolging. De adel en de steden vormden twee groepen, Hoeken en Kabeljauwen genaamd. Een neef van graaf Willem V trok aan het langste eind, maar in 1359 werd hij na een hersenbloeding. Door deze hersenbloeding ging hij zich abnormaal gedragen en werd hij opgesloten in een kasteel in Henegouwen. Zijn broer Albrecht van Beieren-Straubing nam het bewind over. Eerst deed hij dit als regent en vanaf Willems dood in 1389 als graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen en heer van Friesland. De rust keerde weer, maar onder het maaiveld leefde de tegenstelling tussen Hoeken en Kabeljauwen voort. Hoeken en

³ De Staten van Brabant bestonden uit afgevaardigden van de grote abdijen, de hogere adel en de vier grootste steden Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch.

Kabeljauwen waren geen partijen met een ideologie, een programma en een organisatie, maar groepen edelen die streefden naar politieke invloed. Men wisselde, zoals we hierna nog zullen zien, heel gemakkelijk van de ene groep naar de andere.⁴ Evenals Johanna en Wenceslas raakte ook Albrecht steeds meer in financiële problemen.⁵ In 1385 werd er een dubbelhuwelijk gesloten dat de huizen van Beieren en Bourgondië aan elkaar koppelde. De aankomende graaf Willem trouwde toen met Margaretha een dochter van Philips de Stoute. De aankomende hertog van Bourgondië Jan zonder Vrees trouwde op zijn beurt met Margaretha een dochter van hertog Albrecht.⁶

Toen Albrecht in 1404 stierf, volgde zijn oudste zoon Willem hem op. Na diens overlijden in 1417 brak een chaotische periode aan. Graaf Willem VI liet maar één kind na, de jonge Jacoba van Beieren. In 1417 besloot men Jacoba te laten huwen met haar volle neef hertog Jan IV van Brabant. Even leek er een groot vorstendom Holland-Zeeland-Brabant-Henegouwen te ontstaan. Een broer van de overleden graaf Willem VI, genaamd Jan van Beieren, gooide echter roet in het eten. Hij eiste de Hollandse erfenis voor zich op. Hij legde zijn functie van verkozen, maar nog niet gewijde bisschop van Luik neer en trok in 1418 ten strijde tegen Jacoba en Jan van Brabant. Er brak een nieuwe burgeroorlog uit die leidde tot een beleg van Dordrecht en de verwoesting van Geertruidenberg en die de ondergang van de Grote Zuid-Hollandse Waard in 1421 verhaastte. Het eind van alles was dat hertog Philips van Bourgondië er zich mee ging bemoeien en in 1428 Holland, Zeeland en West-Friesland in bezit kreeg.

Bastaardkinderen

De christelijke huwelijksmoraal was duidelijk: één man trouwde met één vrouw, het huwelijk duurde tot de dood van een van beiden, en was louter gericht op de voortplanting.⁷ Seks buiten het huwelijk was verboden, zo ook andere vormen van seksualiteit. De leer was een, de praktijk echter twee. Naleving van deze regels bleek een uitermate lastige zaak te zijn.⁸ Mannen en vrouwen gingen vaak vreemd. De uit zo'n relatie voortgekomen kinderen werden bastaarden genoemd. Vermaningen, preken en voorschriften haalden niet veel uit. De kerk volstond met het beboeten van de overtreders.⁹ De kerk had trouwens boter op het hoofd omdat priesters vaak samenwoonden met hun dienstbode, wat werd gedoogd. In 1418/19 werd aan niet minder dan 25 priesters in het dekenaat van Hilvarenbeek, waar Breda onder viel, een boete van een of twee goudstukken opgelegd wegens overtreding van de celibaatsverplichting. Zij konden daarna gewoon doorgaan met samenwonen.¹⁰ Daar kwam nog iets anders bij. Met name bij adellijke families en rijke burgers en boeren wilde men het familievermogen intact houden. Het hielp wanneer alleen wettige kinderen van een erflater deelden in de erfenis en bastaarden daar geen recht op hadden. Dit was vastgelegd in regels die deel uitmaakten van het niet geschreven gewoonterecht en het

⁴ Jansen, *Hoekse en Kabeljauwse twisten*, 5-10.

⁵ Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*.

⁶ Tigelaar, *Alder excellentste cronijcke*, CD-Rom met tekst van de kroniek, schermpagina 327.

⁷ Janse, *Ridderschap*, 220-223 en Nierop, 'Adellijke bastaarden'.

⁸ Bijsterveld, *Laverend tussen kerk en wereld*, 128-130.

⁹ Bannenberg, *De oude dekenaten*.

¹⁰ Bannenberg, *De oude dekenaten*, 113.

geschreven canoniek en Romeinse recht. Een bastaard kon gewettigd worden. Zo werd Willem van Duivenvoorde, een bastaardzoon van Philips van Polanen, in 1329 door de keizer gewettigd.¹¹

Bastaardkinderen kwamen onder de adel veel voor. Dat hing samen met hun leefwijze. Volgens middeleeuwse opvattingen is een edelman een krijger die strijdt en oorlog voert of anders jaagt. De adel hoort geen handel te drijven of een ambacht uit te oefenen en wordt geacht van zijn domeinen te leven. Deze bestonden in de late middeleeuwen uit vaste renten in geld of natura en allerlei heerlijke rechten zoals een monopolie op wind- en watermolens en tiendrechten.¹²

Om diverse redenen raakten na 1300 steeds meer adellijke families in financiële problemen. Zij gaven meer uit dan zij zich konden veroorloven. Tekorten werden gedekt met leningen van Lombarden, Italiaanse financiers, die een zeer hoge rente vroegen, zodat de problemen alleen maar groter werden. Dit had tot gevolg dat veel adellijke mannen niet of zeer laat in het huwelijk traden. Een huwelijk kostte namelijk geld. De vader van de bruid bracht een bruidsschat in, de man of zijn vader schonk het weduwegoed, de douarie, aan de bruid zodat haar levensonderhoud was gegarandeerd wanneer haar man stierf. Veel bastaardkinderen werden verwekt door nog niet gehuwde adellijke mannen. De moeders waren vaak van gewone komaf en hun namen zijn vaak onbekend.

De kerk bepleitte wel dat de vader zorgde voor de opvoeding en het levensonderhoud van een onwettig kind en zijn of haar moeder. Dit uitte zich vaak in legaten aan bastaarden in testamenten. Een voorbeeld is het testament van de in 1394 overleden Jan III van Polanen.¹³ Aan Oede, zijn natuurlijke dochter, vermaakte hij 1000 oude schilden voor haar huwelijk op voorwaarde dat zij zich bij de keuze van een man liet adviseren door de executeurs van het testament. Aan twee 'knechtken onse bastaerden' gaf hij een jaarlijkse rente van 50 oude schilden, te heffen uit de domeinen van het land van Breda. Aan zijn dochter gaf Jan dus veel meer dan aan zijn twee zoontjes. Hij nam echter wel de moeite om voor hun levensonderhoud te zorgen, terwijl Oede een bij haar stand passend huwelijk moest sluiten. Mannelijke bastaarden kregen vaak lagere bestuursfuncties toebedeeld.¹⁴ In Breda gebeurde dit ook. Zo werd Jan van Nassau een bastaardzoon van graaf Jan IV in 1447 door zijn vader benoemd tot waarnemend kastelein-drossaard van Heusden.¹⁵ Vrouwelijke bastaarden werden ondergebracht in een klooster. Zo werd een halfzuster van bastaard Philips, Liesbeth van der Lek, in 1406 priorin van Catharinadal.¹⁶ Dit klooster stond in Breda even buiten de stadsmuur.

Een bastaard was lid van de 'familia', de bloedverwanten en dienaren en dienaressen van een edelman of vorst. Hij of zij hoorde er bij. Leden van de 'familia' of hof stonden ten dienste van de heer en waren bij hem in de kost.¹⁷

¹¹ Janse, *Ridderschap*, 222.

¹² Kappelhof, 'Domein heren van Breda'.

¹³ Koninklijk Huisarchief, inv. nr. A2 – 166a. Een oud schild was een rekenmunt afgeleid van de sedert 1339 in Brabant geslagen gouden munten die schild werden genoemd omdat aan de ene zijde een wapenschild was afgebeeld.

¹⁴ Janse, *Ridderschap*, 221 en Nierop, 'Adellijke bastaarden', 14.

¹⁵ Juten, 'Jan van Nassau'.

¹⁶ Gooskens, *Bredase necrologia*.

¹⁷ Nierop, 'Adellijke bastaarden', 16.

De familie Van Polanen: Hollands-Brabantse adel

Het geslacht Van Polanen was een zijtak van het huis Duivenvoorde dat weer een zijtak was van het huis Wassenaar, een van de oudste adellijke geslachten van Holland.¹⁸ Polanen was een kasteel bij Monster in het Westland. De tak Polanen was volgens Brokken 'bepaald onbeduidend'.¹⁹

Philips van Polanen verwekte omstreeks 1290 bij een onbekende, mogelijk uit Dongen afkomstige, vrouw een zoon Willem. Deze zoon had talent en vanaf 1311 wist op te klimmen tot vertrouweling van de graaf van Holland. Willem voerde tal van riskante kredietoperaties uit en hield daar veel geld aan over, dat hij belegde in vastgoed.²⁰ Een grote slag sloeg hij in 1339 met de aankoop van recht van vruchtgebruik van de heerlijkheid Breda. Willem van Duivenvoorde liet geen wettig nageslacht na. Met moeite wist hij te bewerkstelligen dat een van zijn vele bastaardkinderen, eveneens Willem geheten, heer van Oosterhout werd.²¹ Zijn belangrijkste bezit Breda schoof hij echter in 1350 door naar Jan II, de zoon van zijn halfbroer Jan I.²² Deze laatste Jan kocht in 1342 van de graaf van Holland het ambacht van de Lek. Dit bestond uit visrechten op de Lek en de Noord en uit bestuurlijke rechten in een groot aantal dorpen langs de Lek.²³ Door al deze vastgoedtransacties nestelde een in oorsprong Hollands adellijk geslacht zich in het noorden van het hertogdom Brabant. Van de twee door Willem van Duivenvoorde gestichte kloosters lag er een in Holland, namelijk het kartuizerklooster bij Geertruidenberg en een in Brabant, namelijk het clarissenklooster in Brussel.

In Holland behoorden de families Van Wassenaar, Van Duivenvoorde en Van Polanen tot de leiders van de partij van de Hoeken. Toen deze drie families de strijd om de opvolging van graaf Willem IV verloren, werden al hun bezittingen in beslag genomen en het kasteel Polanen werd verwoest. Het kwam Jan II van Polanen dus goed uit dat hij zich kon terugtrekken in Breda. In 1350 begon hij daar met de bouw van een nieuwe burcht.²⁴

Jan II van Polanen overleed in 1378 en liet zeven wettige kinderen na.²⁵ De zoons waren Jan III, die hem opvolgde als heer van Breda, Philips van der Lek, Hendrik van der Lek, die onder andere heer van Heeswijk, Dinther en Moergestel werd en politiek zeer actief was zowel in Holland als in Brabant, Willem, die kanunnik in Luik werd en Otto, die heer van Hedel werd en van wie de graven Van den Bergh afstammen.²⁶ De twee dochters waren Beatrix, die uitgehuwelijkt werd aan Hendrik van Boutershem heer van Bergen op Zoom en Oede, die de burggraaf van Montfoort als echtgenote kreeg. Jan II verwekte zeker twee bastarden namelijk Philips, waar dit artikel over gaat en Liesbeth, de priorin van Catharinadal.

¹⁸ Zie voor deze paragraaf ook: Kappelhof, 'Domein heren van Breda'.

¹⁹ Brokken, *Ontstaan*, 220.

²⁰ Brokken, *Ontstaan*, 220 en Toorians, 'De eeuw van de twee Willemen'.

²¹ Toorians, 'De eeuw van de twee Willemen', 189-191.

²² Ik hanteer in dit artikel de nummering volgens de heren van Polanen. De in 1342 overleden Jan telt dan als Jan I, zijn zoon Jan die in 1350 heer van Breda werd is dan Jan II en diens oudste zoon Jan wordt Jan III. Volgens de Bredase nummering is Jan II Jan I en Jan III Jan II.

²³ Hoek, 'Repertorium', Ienen nrs. 35-38.

²⁴ Placidus, 'Discours', 364.

²⁵ Goor, *Beschrijving*, 24-26.

²⁶ De graven van Den Bergh resideerden op het nog bestaande kasteel 's-Heerenberg.

De leer van de goede werken: geld in ruil voor het eeuwig leven.

In de late middeleeuwen propageerde de kerk de leer van de goede werken.²⁷ Wie aalmoezen gaf aan de kerk of aan de armen of een bedevaart ondernam, hoefde na zijn dood minder lang in het vagevuur te verblijven. Theologen leerden dat weliswaar zware zonden zoals moord en brandstichting niet konden worden afgekocht en zonden alleen vergeven konden worden als er sprake was van oprecht berouw, maar het idee leefde onder het volk dat als je maar gaf, het altijd hielp. Zelfs het hiernamaals kon voor geld worden gekocht.

Een favoriete vorm van goede werken was de stichting van een jaargetijde. Bij testament werd een fonds gevormd bestaande uit land of renten met land als zekerheid. Op de sterfdag werd dan een mis opgedragen waarin werd gebeden voor het zielenheil van de overledene. De priester, die de mis opdroeg en de koster, die assisteerde kregen daarvoor uit het fonds betaald. Wie veel geld had en veel had misdaan, kon overgaan tot de stichting van een periodieke mis op een altaar. Dergelijke stichtingen werden vicarieën genoemd. Een ander goed werk was de stichting van een fonds waaruit op de sterfdag brood werd uitgedeeld onder de armen. Mensen met veel geld zoals Willem van Duivenvoorde stichtten kloosters of gasthuizen.

Stage aan het hof van een aankomend graaf

Philips wordt voor het eerst in de bronnen vermeld in 1393. Hij maakt dan deel uit van de hofhouding van Willem, de oudste zoon van graaf Albrecht van Holland.

5. Als jongeman trad bastaard Philips in dienst van de aankomende graaf Willem van Holland. Gravure van graaf Willem VI van Holland uit 1620 van Adriaen Matham. (Rijksmuseum P1906-2576)

We mogen er van uitgaan dat hij toen ongeveer 20 jaar oud is geweest en dus omstreeks 1370 is geboren. Naam en identiteit van zijn moeder zijn onbekend. Vermoedelijk is hij vernoemd naar zijn oom Philips van Polanen. Deze oom bekleedde hoge functies aan het grafelijk hof en overleed in 1375.²⁸ Deze oom was onder meer meester van de huishouding van de gravin. Wellicht heeft hij de bastaardzoon van zijn broer aan het hof van troonopvolger Willem geïntroduceerd. De aankomende graaf was geboren in 1366. Zijn vader had hem het bestuur van het westelijk deel van Henegouwen, genaamd Oostervant, toevertrouwd. Dan had de jonge man wat te doen. Willem was volgens de kroniekschrijver Froissart jong, vrijgevig en altijd in voor een spel en een feest. Hij was ook rijzig, zag er goed uit en wat nog veel belangrijker was, hij was zeer dapper. Moed desnoods zonder eerst na te denken, dat beantwoordde aan het ridderideaal.²⁹ Philips, die ongeveer even oud was als de

²⁷ Eijnatten en Lieburg, *Religiegeschiedenis*, 110-119 en Kappelhof, 'Verbruik na de dood'.

²⁸ Biografisch Portaal.

²⁹ Verwijs, *Oorlogen Friezen*, xiii-noot 1. Froissart schrijft over Willem: was 'ung écuyer moult bien fourny de tous membres, car il estoit grand et gros à merveilles et de très bon courage, aussi en ses consaulx estoit moult recommendé'. In 1395 was hij 'pour ce lors estoit jeune, liberal et de grand' volonté pour joster et festoyer'. [vertaling: 'een schildknaap met welgevormde ledematen, want hij was groot en wonderbaarlijk stevig gebouwd en zeer moedig; ook zijn advies gold als zeer waardevol' en 'in die tijd was hij jong, vrijgevig en hij had altijd zin om te spelen en feest te vieren'. Ook in vertaling aangehaald door Jansen, *Twisten*, 50.

jonge graaf, zal daar het leven geleid hebben van een hoveling: lekker en vooral veel eten, jachtpartijen, muziek en dans en omgang met andere jonge mannen en vrouwen. Zo kon er genetwerkt worden.

Een goede start dus voor onze bastaard, maar toen ging er iets mis. Na het overlijden van zijn vrouw leerde Albrecht een andere vrouw kennen, genaamd Aleida van Poelgeest. Aleida werd zijn maîtresse. Dat betekende ook dat vrienden en familieleden via haar makkelijk toegang konden krijgen tot de graaf. Wilde men iets gedaan krijgen, dan was meer nog dan nu persoonlijk contact doorslaggevend. In de avond van 21 september 1392 werd Aleida in Den Haag op de Plaats vermoord door mannen van de Hoekse partij.³⁰ Over het motief van de moord waarbij ook een begeleider werd gedood is discussie, maar ik volg de door Jansen en veel anderen aangehangen opvatting dat het ging om de baantjes. Een minnares kon veel regelen voor haar mensen. Door haar uit te schakelen werd de partij van de Kabeljauwen een slag toegebracht.

Een oorlogje tussen vader en zoon

Albrecht was woedend en meende dat zijn zoon er mee te maken had. Het is niet duidelijk of dat waar is, maar Albrecht was er zeker van en trok ten strijde tegen zijn eigen zoon. Hij verwoestte eerst Woudrichem en belegerde daarna het kasteel van Altena bij Almkerk. Dit kasteel werd na een beleg op 15 juli 1393 ingenomen en verwoest.³¹ In de burcht hadden zich aanhangers van de Hoeken verzameld. Ook de heer van Polanen, Jan III, werd in het oorlogje over de vermoorde maîtresse betrokken. Het conflict tussen vader en zoon kwam Philips de Stoute en hertogin Johanna van Brabant echter niet goed uit. Dat vond ook Jan van Beieren, een jongere zoon van Albrecht, die bisschop van Luik was.

Afgezanten van Philips en Johanna gingen op reis. Na afloop stelden ze een gedetailleerd verslag op, dat bewaard is gebleven. Op 10 juli ontmoetten de afgezanten elkaar in Hoogstraten op het uur van de avondmaaltijd.³² Daar troffen zij Jan van Beieren aan met zijn gevolg van 60 tot 80 mannen te paard, zeven of acht ridders die lid waren van de bisschoppelijke raad en de proost van het Luikse domkapittel. Na gegeten te hebben reisde men gezamenlijk door naar Breda waar men 's avonds laat aankwam. Daar logeerde Willem van Oostervant in het huis van de heer van Breda. Na een onderhoud zonderden Willem en broer Jan zich af in een kamer om daar overleg te voeren. De volgende dag, vrijdag 11 juli, gingen de afgezanten eerst naar de vroegmis alvorens te vertrekken naar Altena. In de kerk kwamen zij ook Jan van Polanen, de heer van Breda, tegen die hen liet weten dat de grote steden van Holland en Zeeland er zich ook mee wilden bemoeien. Rond vier uur in de middag arriveerde het gezelschap in het kamp van Albrecht bij Altena. Na een onderhoud met de graaf reisden zij verder naar Woudrichem, dat enkele dagen daarvoor door de soldaten van Albrecht was verwoest. De dag erop werd er weer overleg gevoerd in het leger met de elect-bisschop erbij. Vervolgens reed men naar 's-Hertogenbosch waar op zondag 13

³⁰ Jansen, *Twisten*, vermeldt ten onrechte 30 december 1392. Er zijn ook andere theorieën over de motieven van de moordenaars, maar deze lijken mij minder waarschijnlijk, en dus volg ik de door Jansen en veel anderen aangehangen opvatting.

³¹ Gouthoeven, *Chronijcke*, 407.

³² Devillers, *Cartulaire*, 535-557.

juli weer werd overlegd met de graaf van Oostervant nadat deze de mis gehoord had. De onderhandelingen leidden tot een vredesverdrag, dat aan Albrecht en zijn zoon werd voorgelegd. Vader ging akkoord, maar zoon moest heel lang vergaderen want een deel van zijn hofhouding was pertinent tegen.³³ Tenslotte sloten vader en zoon vrede. Aan het op papier geschreven verdrag waren vier lijsten toegevoegd van mannen en enkele vrouwen van wie Albrecht bedong dat zij zouden worden verbannen, aangeklaagd of verwijderd uit de hofhouding van zijn zoon.³⁴ Onder de namen van mensen die uit de hofhouding moesten worden verwijderd komen we de naam van Philips bastaard Van der Lek tegen. In 1396 besloten vader en zoon samen om Friesland te onderwerpen. Dat was al eens eerder tevergeefs geprobeerd en geëindigd in de slag bij Warns in 1345. In 1396, 1398, 1399, 1400 en 1401 stak een Hollands leger de Zuiderzee over om Friesland te veroveren, maar ook dit maal liep het uit op een fiasco. De documenten over deze oorlog zijn gepubliceerd, maar daarin is niets te vinden van enige betrokkenheid van Philips of andere Brabantse edelen bij deze groots opgezette veldtochten.³⁵ Het lijkt erop dat Philips het Hollandse hof liever even meed en terugkeerde naar Breda, want daar werd het spannend.

Bredase politiek

Jan III van Polanen was in 1394 overleden.³⁶ Hij liet maar één dochter na, Johanna. Deze rijke dame trouwde in 1403 met Engelbrecht van Nassau, een jongere zoon uit een adellijk geslacht uit Midden-Duitsland. Voor de precieze toedracht verwijs ik naar mijn artikel waarvan de meest recente versie op internet te vinden is.³⁷ Veel problemen maakte Hendrik van der Lek een broer van Jan III en executeur van zijn testament. Hendrik aasde op de erfenis. Toen besloten was het meisje uit te huwelijken aan Engelbrecht, bedong Hendrik dat bij kinderloos overlijden van Johanna het kasteel, de stad en het land van Breda aan hem zouden worden verpand voor 100.000 pond oude groten. In 1405 deed hij echter afstand van dit recht ten gunste van Engelbrecht en Johanna. Als getuigen bij de toen opgestelde oorkonde fungeerden Otto van der Lek, heer van Hedel, Diederik van der Merweden, Philips van der Lek de bastaard en Peter van Hambroek. Dit waren allemaal leenmannen van de hertogin van Brabant.³⁸

De relatie tussen de heer van Breda en de graaf van Holland bleef goed wat tot uiting kwam in de doop in 1410 van Jan, de oudste zoon van Engelbrecht en Johanna. Bij deze gebeurtenis in de grote kerk van Breda was graaf Willem VI aanwezig als peetvader.³⁹

Een mislukte coup in Dordrecht (1407)

Na de dood van Albrecht volgde zijn zoon Willem hem op. Deze was meer geneigd te steunen op de Hoekse partij. In 1407 blijkt Philips door graaf Willem VI te zijn aangesteld als

³³ Devillers, *Cartulaire*, 551: '[de graaf] trouva telle diffence en sondit conseil, de rechief, que nullement pouvoient estre d'accord de le séeller'.

³⁴ Devillers, *Cartulaire*, 555-557. Ook in Waale, *Arkelse oorlog*, 243.

³⁵ Verwijs, *Oorlogen Friezen*.

³⁶ Janse, *Ridderschap*, 406-407.

³⁷ Kappelhof, 'Huis Oranje-Nassau'.

³⁸ Nationaal Archief, Nassause Domeinraad vóór 1581, inv. nr. 83.912, oorkonde van 12 april 1405. Cerutti en Drossaers geven een foute datering op.

³⁹ Placidus, 'Discours', 366.

baljuw van Zuid-Holland.⁴⁰ Dit district omvatte Grote Waard, die zich uitstrekte tussen Dordrecht en Gorcum in het noorden en Geertruidenberg en Heusden in het zuiden. Een baljuw was in Holland op de graaf na de hoogste rechter. De baljuw spoorde misdadigers en overtreders op, mocht hen beboeten of voor de hoge vierschaar, een rechtbank brengen, die door hem werd voorgezeten. Was het vonnis eenmaal geveld, dan voerde de baljuw het uit. Het was een lucratief ambt omdat de baljuw een deel van de boeten mocht houden. De graaf beloonde zijn jeugdvriend dus met een mooi baantje.

De baljuw verbleef meestal in de grootste stad van zijn ambtsgebied; voor Zuidholland was dat Dordrecht. De regering van deze stad was ten dele Hoeks en ten dele Kabeljauws.⁴¹ In januari 1407 deed Philips samen met enkele andere Kabeljauwen een greep naar de macht. Naast Philips waren ook Jan Schoonhout, rentmeester van de grafelijke domeinen in Zuidholland, Jan van de Maalstede, schout van Steenberg in Brabant, twee burgemeesters en vijf van de negen schepenen in het complot betrokken. Zij richtten in de stad een bolwerk op en voorzagen dat van kanonnen en buskruit. De Dordtse burgerij nam dat niet en trok op 4 januari, aangespoord door de Hoeken, op naar dit fort in de stad. Toen de coupplegers hen aan zagen komen riepen zij: 'Wel aen, wel aen, wel aen, ende schoten met horen boghen op die stede ende ghemeente uten bolwerc' oftewel 'kom maar op, we lusten je rouw'. Het kwam tot een gevecht, waarbij veel bloed vloeide. Na verloop van tijd werden de coupplegers gedwongen uit te wijken naar twee belendende huizen. Toen de aanvallen van de burgerij steeds heviger werden, probeerden zij te ontsnappen door de achterdeur, maar dat lukte maar ten dele. De versterking werd ingenomen en de bezetting, waaronder Philips, gevangen genomen. De burgerij was razend en wilde de oproermakers afmaken, wat echter werd verhinderd door de Hoekse stadsbestuurders. Als lammeren lieten Philips en zijn makkers zich naar de gevangenis brengen. De stad zat daarna enige maanden zonder bestuur en rechtspraak.

In de herfst ging de graaf er zich mee bemoeien. Op verzoek van het stadsbestuur en omdat de graaf de milities van Dordrecht nodig had voor zijn oorlog tegen Arkel (waarover dadelijk meer), kwam het tot een 'zoen'.⁴² Uit de gevangenen die 'op het steen zaten' koos de stad er 12 uit die voor 12 jaar verbannen werden uit de landen van de graaf. De oproerkraaiers die gevlucht waren of op het kerkhof verbleven, moesten voor de rechter verschijnen. Onder de 12 bannelingen bevond zich niet Philips. Hij moest verschijnen voor een speciale rechtbank bestaande uit twee of drie leden van de grafelijke raad, het gerecht van Dordrecht en de Achte, de vertegenwoordiging van de ambachtsgilden. Philips kreeg een door dit tribunaal vast te stellen boete opgelegd. Zijn functie van baljuw van Zuidholland was hij kwijt.

Vermogensbeheer

Tussen de bedrijven door bouwde Philips een vermogen op dat bestond uit land, een molen, tenminste twee hoeven, tienden en heerlijke rechten. Uit zijn testament leid ik af dat hij welgesteld was. In 1409 bezit Philips een deel van een smaltiende in Oosterhout.⁴³ In 1410

⁴⁰ In het archief van de graven van Holland dat berust op het Nationaal Archief zijn geen documenten te vinden over het bewind van Philips als baljuw.

⁴¹ Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, 367-371 en Mieris, *Charterboek*, IV, 45.

⁴² Mieris, *Charterboek*, IV, 76, 82 en 85 (oorkonden van 1407 z.d. en 1407, 6 en 20 oktober).

⁴³ Mieris, *Charterboek*, IV, 121.

bezit hij 20 morgen land in de Beneden-Langstraat.⁴⁴ Veel substantiëler is de verwerving van de hof Loven of Loveren in Baarle. Philips krijgt deze in 1413 in erfpacht van de abdis van Thorn voor 8 zester rogge [= 2760 liter] jaarlijks en verder op dezelfde voorwaarden als zijn voorgangers Hendrik Snellaert en Peter Sleypstoc hadden gehad.⁴⁵

De hof Loveren was het centrum van het Thornse bezit in Baarle, dat voornamelijk uit tienden en cijzen bestond. De erfpachter van Loveren moest aan het personeel van de abdis gratis onderdak en stalling voor de paarden verschaffen. De zolders van het gebouw dat daar stond moesten bovendien beschikbaar zijn voor de opslag van graan. In 1418 kreeg Philips van gravin Jacoba van Beieren de ambachtsheerlijkheid van Dussen-Munsterkerk in leen.⁴⁶ Het dorp Dussen bestond uit twee ambachten, namelijk Dussen-Munsterkerk en Dussen-Muilkerk. Dussen-Munsterkerk omvatte het recht van de wind, moerland, visrechten, tienden, cijns, bede en een leenhof en vermoedelijk, hoewel dat er niet staat, ook de lage heerlijkheid met het recht om schout en schepenen te benoemen. In datzelfde jaar leende hij geld van Aart Jan Leeuwzoon. Voor schepenen van Ginneken verkocht hij een rente van 12 lopen rogge uit 2 bunder land in Heusdenhout, land dat dus ook van hem was.⁴⁷ In Baarle-Hertog bezat Philips de korenwindmolen, die hij in leen hield van de hertog van Brabant.⁴⁸

Een mislukte bedijking bij de Moerdijk

Als edelman was Philips niet bang voor een financieel avontuur. Aan het einde van de veertiende eeuw werd de toestand van de Grote of Zuidhollandse Waard problematisch. Binnendijks was veel land uitgeveend waardoor grote plassen waren ontstaan of het land te laag lag om er op te kunnen boeren. Buitendijks werd lustig gemoerd door ondernemende lieden waaronder poorters uit Dordrecht. Uit dit veen kon immers zout gewonnen worden en zout was goud. In 1410 werd op aandringen van Dordrecht en Geertruidenberg besloten om een nieuwe dijk aan te leggen tussen Zevenbergen en het verdwenen dorp Broeke, dat lag waar nu het Hollands Diep ligt.⁴⁹ De dijk zou komen te liggen op de plaats van een oude verdwenen dijk. Zoals gebruikelijk moesten de eigenaren van het door de dijk beschermde land bijdragen in de kosten. Voor 1800 morgen land konden eigenaren gevonden worden die mee wilden doen. Daaronder bevond zich Philips, die instond voor 50 tot 60 morgen land dat eigendom was van zijn halfbroer Otto van der Lek. De eigenaren van maar liefst 4150 morgen waren niet bereid of in staat om bij te dragen, waardoor dit rechtens toeviel aan de graaf. Het project mislukte echter, niet duidelijk is waarom. De enorme som van 51.000 tot 52.000 Franse gouden kronen verdween in het diepe water. Ter vergelijking: graaf Willem VI kocht in 1412 de laatste heer van Arkel uit voor 100.000 Franse kronen. Het verlies dat Philips leed kan geschat worden op ongeveer 500 kronen.

In 1421 braken de dijken van de Grote Waard vrijwel gelijktijdig op twee plaatsen door, in het noorden bij Werkendam en in het zuidwesten bij Broeke, daar waar nu de

⁴⁴ Mieris, *Charterboek*, IV, 148-149.

⁴⁵ Cerutti, *Rechtsbronnen*, II, nr. 336 en Brekelmans, 'Loveren'.

⁴⁶ Mieris, *Charterboek*, IV, 464.

⁴⁷ Erens, *Catharinadal*, nr. 242.

⁴⁸ Brekelmans, *Belgische enclaves*, 139.

⁴⁹ Vriend, 'De Mark (I)', 25-26 en Mieris, *Charterboek*, IV, 996.

Moerdijkbruggen liggen. Het water van de Waal en de Maas vond een nieuwe kortere weg naar zee, een niet meer te temmen stroom. Omdat Holland midden in een burgeroorlog zat, kwam de herbedijking te laat op gang. Na enkele jaren waren de stroomgaten bij Werkendam en Broeke zo diep geworden dat het technisch niet meer mogelijk was ze te dichten. In 1431 schreef een zekere Jan van Goch een brief aan Roeland van Uitkerk, kapitein van Zevenbergen. De spijt over het debacle klinkt nog door in de brief die eindigt met de uitspraak dat het al lang geleden gebeurd was en dat de mensen nu eenmaal vergeetachtig zijn, en daarom vraagt hij de kapitein dit voor lief te nemen.⁵⁰

Een ander avontuur: de ontvoering van Jan van Arkel (1415)

In 1412 had graaf Willem VI zoals gezegd de rechten op de heerlijkheid Arkel gekocht. Daarmee leek het conflict teneinde, maar de oude Jan, wiens zoon al tijdens de oorlog gesneuveld was, kon zich niet neerleggen bij het verlies van zijn voorvaderlijk erfgoed. Het gerucht liep dat hij zijn stad Gorcum wilde verrassen. De graaf zocht en vond daarom drie mannen die bereid waren Jan gevangen te nemen. Dit waren Dirk van der Merweden, Gerrit van Strijen, heer van Zevenbergen, en Philips van der Lek. In de kroniek van Van Gouthoeven valt te lezen hoe dat is gegaan.⁵¹ Ik geef de passage in een door mij gemaakte hertaling:

Op de feestdag van St. Katrijn reed heer Jan van Arkel met weinig personeel. Hij was in Tervuren geweest, een slot tussen Brussel en Leuven naar de uitvaart van hertog Anton van Brabant. Komende bij de grens van Brabant bij Arpenbrugge werd hij opgejaagd en gevangen genomen door de heer van Zevenbergen, Dirk van der Merwede en Philips van der Lek. Zij trokken hem een witte huik aan van het habijt van de Duitse Orde zodat hij niet herkend kon worden en brachten hem naar Holland. Hertog Willem, die daar toen verbleef, was uitermate verheugd dit te horen. Kort daarna kwam hij naar Den Haag en de heer van Arkel werd hem getoond. Hij liet hem gevangen zetten in het slot van Gouda, en vandaar werd hij gevangen gezet in een kerker in Zevenbergen, waar hij tien jaar in verbleef.

De feestdag van St. Catharina was op 25 november. In 1415 was hertog Anton van Brabant gesneuveld bij Azincourt. Niet bekend is waar Arpenbrugge lag, maar vermoedelijk was dit de Herpterbrug. De passage in de kroniek van Van Gouthoeven is overgenomen uit de in 1516 gedrukte anonieme Divisiekroniek die geschreven is door iemand uit de omgeving van Gouda. Deze heeft de voor hem onbekende plaatsnaam verhaspeld. De Herpterbrug over het Oude Maasje lag even over de grens tussen Brabant en Holland. Als dit waar is, was Jan van Arkel op weg naar Gorcum en dus inderdaad iets van plan.⁵² Aangezien de kroniek vermeldt dat Jan van Arkel buitenpoorter van Brussel was, mocht hij niet worden herkend, dus trokken ze hem het habijt aan van de ridderlijke Duitse Orde. Toen de Brusselaars vernamen dat hun poorter, heer Jan, was ontvoerd riepen zij de andere steden van Brabant op om hem te verlossen. Het was de nog maar net aangetreden Brabantse hertog Jan IV die tussenbeide kwam omdat hij geen oorlog met Holland wilde. Graaf Willem VI was immers

⁵⁰ Mieris, *Charterboek*, IV, 996.

⁵¹ Gouthoeven, *Chronijcke*, 428 en Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, 389.

⁵² Met dank aan de leden van het netwerk Naamkunde die mij de suggestie deden dat Arperbrugge een verbastering is van Herpterbrug.

zijn volle neef en Jan was geen vechtersbaas. Jan van Arkel werd opgesloten in het kasteel van Zevenbergen.

Gerrit van Strijen werd door de graaf vorstelijk beloond met 4500 Franse kronen, te betalen in vijf jaarlijkse termijnen.⁵³ Philips kreeg minder, namelijk 240 Engelse nobelen, een gouden munt die wel zwaarder was dan de Franse kroon. De zwager van Gerrit kreeg 50 nobelen en zijn knecht Hein van Eijck 20 nobelen.

In dienst van de graaf van Holland

Hoewel Philips in Dordrecht tot de partij van de Kabeljauwen behoorde, lag hij toch goed bij graaf Willem VI. In 1418 was hij lid van de grafelijke raad.⁵⁴ Kort daarvoor was hij benoemd tot slotvoogd van Loevenstein, een strategisch gelegen burcht op de samenvloeiing van Maas en Waal tegenover Gorcum.⁵⁵ Vermoedelijk had hij de kant gekozen van Jacoba van Beieren en Jan van Brabant. Op 1 maart 1419 kreeg hij al weer ontslag (of hij nam dat zelf) want toen werd de eindafrekening gemaakt. Of Philips nog mee gedaan heeft met de oorlog tussen Jacoba van Beieren en haar oom Jan van Beieren is niet bekend. Na 1419 kom ik zijn naam nergens meer tegen. Het lijkt wel alsof hij zich heeft teruggetrokken; wellicht is hij het kalm aan gaan doen in zijn huis in Breda of het hof van Baarle-Loveren. Hij komt pas weer in beeld op 29 december 1427 wanneer hij op sterven ligt, in Luik: niet in Baarle of Breda.

Het testament van Philips (1427)

Philips noemt zich in zijn testament bastaardzoon van Jan van der Lek en schildknaap. Hij had dus niet de ridderslag ontvangen. De plaats waar hij ziek op bed lag was een kamer één hoog aan de voorzijde van het huis van Hendrik van Tegelen bij de gouden poort in Luik. Hendrik behoorde tot het bisschoppelijk hof van Luik. Als getuigen traden op drie geestelijken uit Luik en zeven leken, waaronder Hendrik van Tegelen, maar afgaand op de namen waren dat geen Bredanaars. Het testament werd opgemaakt door een Bredase notaris, Jan Ruseneer, een telg uit de bekende Bredase familie Ruissenaars, bezitters van enkele in Princenhage gelegen watermolens. Luik was een grote stad, de hoofdstad van een uitgestrekt bisdom dat heel Noord-Brabant omvatte. De stad wemelde van kerken en kloosters en er woonden veel geestelijken. Aan notarissen dus geen gebrek en toch had Philips een Bredase notaris naast zich aan het ziekbed zitten. Ik heb niet kunnen vinden waarom Philips zich op dat moment in Luik bevond. Hij kan daar voor zaken geweest zijn of op bedevaart naar het graf van de heilige Lambertus, de patroonheilige van het bisdom. De datering van het testament levert een probleempje op. De datering van de oorkonde zelf luidt 29 december 1428 en Erens heeft deze overgenomen in zijn editie van oorkonden van Catharinadal. Hij ging ervan uit dat de Paasstijl gebruikt is volgens welke het nieuwe jaar begon op Pasen. In Brabant hanteerden onder anderen de hertog en de schepenbank van 's-Hertogenbosch deze stijl. De bisschop van Luik gebruikte echter de Kerststijl volgens welke het nieuwe jaar begint op 25 december. Tegen de aanname dat in het testament de Paasstijl of de Jaardagstijl (1 januari) is gebruikt pleit dat Hendrik van der Lek, die in het testament als

⁵³ Six van Hillegom, 'Rekening', 212.

⁵⁴ Mieris, *Charterboek*, IV, 462.

⁵⁵ Mieris, *Charterboek*, IV, 516-517.

executeur wordt aangewezen, volgens een oorkonde op 4 juli 1428 is overleden.⁵⁶ In notariële testamenten werd een drievoudige datering gebruikt: volgens de kalender, volgens het indictiegetal dat kon variëren van één tot vijftien en volgens het pausjaar. Het indictiegetal is VI en dit valt samen met het jaar Kerstmis 1428 – Kerstmis 1429. Er staat verder in het elfde jaar van paus Martinus V, dat begint op 11 november 1427 en eindigt op 10 november 1428. De datering volgens onze kalender luidt dus 29 december 1427. Tegen deze veronderstelling pleit dat in het necrologium en andere verwante documenten in het archief van Catharinadal staat dat Philips op 7 januari 1429 zou zijn overleden en dat de zusters dan zijn sterfdag herdachten. Het jaartal 1429 is echter later op de rug van het testament toegevoegd. Ik neem daarom aan dat de notaris de Kerststijl heeft gebruikt die gebruikelijk was in Luik en volgens welke het nieuwe jaar begon op 25 december en dat de zusters of de proost zich hebben vergist door later het jaartal 1429 toe te voegen. Het kan ook zijn dat Philips nog iets meer dan een jaar geleefd heeft. De juiste datum van het testament is dus 29 december 1427 en hij is vermoedelijk op 7 januari 1428 overleden.⁵⁷ Na een formele inleiding, die men bij elk laatmiddeleeuws testament tegenkomt, vangt de dispositie aan met een legaat van 1 Beierse gouden gulden aan de kathedraal van St. Lambertus in Luik. Dit dient als afkoop voor de ten onrechte verkregen goederen. Dat was een oud gebruik. Na aan deze plicht te hebben voldaan gaat het testament verder met de regeling van de begrafenis. Als hij buiten Luik overlijdt, wil hij begraven worden bij of ergens in de omgeving van de kerk van Catharinadal en dan krijgt het klooster 6 bunder beemd [= 7,7 hectare] in de Vucht bij Breda. Het klooster moet dan wel zorgen voor een jaargetijde. De zusters krijgen verder nog drie jaarlijkse renten. Daarop volgt het al vermelde legaat van 24 witte kussens met zijn wapenschild. Mocht hij echter in Luik overlijden, dan wenst hij begraven te worden in het kruisherenklooster daar, vóór het beeld van de heilige maagd Maria en dan krijgen de kruisheren 20 gouden Franse kronen op voorwaarde dat zij een jaargetijde en een dertigste houden. Een dertigste waren 30 missen, opgedragen de eerste 30 dagen na zijn dood. Daarnaast wil hij zo spoedig mogelijk na zijn dood nog drie dertigsten of anders 90 missen, op te dragen door een priester die hij zal aanwijzen en waarvoor hij 3 Franse kronen reserveert. De begrafenis moet sober en zonder ophef zijn, en er moet op die dag aan de armen van Luik voor 2 mud speltbrood worden uitgereikt. Spelt, dat nu weer erg in de mode is, was een graan dat toen op grote schaal verbouwd werd op de lössgronden van Zuid-Limburg en de Haspengouw. Het was minder waard dan tarwe.⁵⁸

Philips had twee huizen: de hof Loveren in Baarle maar ook een huis in Breda. Het is dus niet verwonderlijk dat hij de parochiekerk van Baarle royaal begiftigde⁵⁹. Aan het fonds bestemd voor het onderhoud van de kerk, de fabriek, geeft hij geld, aan de Tafel van de Heilige Geest (het armbestuur) een beemd in Chaam. De meesters van de Tafel moeten daaruit jaarlijks 4 lopen rogge in de vorm van broden uitdelen onder de armen waarbij de stille armen voorrang hebben. Na zijn overlijden moet er daarnaast voor 1 zester rogge (346 liter) aan

⁵⁶ Drossaers, *Archief*, I, nr. 1239.

⁵⁷ Grotefeld, *Taschenbuch*.

⁵⁸ Pirenne, *Ryckel*, 359.

⁵⁹ Baarle was kerkelijk één parochie maar wereldlijk verdeeld in een Nassaus en een hertogelijk deel. Deze splitsing heeft het tot de dag van vandaag uitgehouden.

brood uitgedeeld worden onder de armen. De pastoor van de kerk van Baarle krijgt voor een jaargetijde een rente van 1 Rijns gulden courant uit een stuk land in Baarle.⁶⁰ Het Maria-altaar in deze kerk krijgt een rente van 12 gewone lichte groten, op voorwaarde dat de rector van dit altaar jaarlijks op zijn sterfdag een mis opdraagt met een vigilie op de avond tevoren. Hij moet ook een dertigste doen en krijgt daarvoor 1 gouden Arnhemse gulden. Een dertigste bestond uit dertig missen op te dragen terstond na het overlijden. De koster moet de klok luiden voor het jaargetijde en beurt daarvoor jaarlijks 4 lichte groten. Elke priester die aanwezig is op het jaargetijde krijgt een halve botdreger (een zilveren munt) en anderen die aanwezig zijn krijgen $\frac{1}{4}$ botdreger. Aan de waarnemend pastoor van Baarle geeft hij 1 gouden Arnhemse gulden voor een dertigste. En dan is er nog een heer Bertold, die kapelaan is in deze kerk, die ook 30 missen moet opdragen en daarvoor 1 Arnhemse gulden krijgt. Al deze diensten en goede werken zijn voor het zielenheil van Philips.

Zijn huis in Breda in de Steenbrugstraat heeft hij toebedacht aan zijn bloedverwant Hendrik de Bye, die kanunnik is van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De Steenbrugstraat was het gedeelte van de Nieuwstraat tussen de Lange Brugstraat en de Waterstraat. Hendrik mag het huis bewonen zolang hij leeft, na zijn dood gaat het echter naar de erfgenamen van Philips. Op het huis rust al een rente van 8 oude groten, die Hendrik moet betalen aan de rector van het altaar van St. Agatha in de kerk van Breda. Daarvoor moet door de rector weer een dertigste opgedragen worden. Het is mij niet gelukt te achterhalen welke relatie er precies bestond tussen Philips en de adellijke familie De Bye, die in Breda en Princenhage al in de veertiende eeuw gegoed was.⁶¹ Philips was wellicht met een De Bye getrouwd, maar de naam van zijn vrouw wordt niet genoemd.

Na de legaten die dienen voor het zielenheil van Philips, zijn voorouders en zijn weldoeners, volgen aardse zaken. Voor vier vrouwen treft hij een voorziening en voor een heeft hij dat al eerder gedaan. De vier vrouwen heetten Liesbeth, Adriana, Nathalia en Margaretha. Liesbeth is een onwettige dochter van Hendrik van Mierle en heeft als bijnaam 'Duewyff'. Zij krijgt 100 Beierse guldens met als zekerheid het huis en hof van Loveren, waar zij haar moeder en haar huidige echtgenoot Jan van Zonne nu wonen. Na de dood van haar moeder krijgt zij de rente van 1 zester rogge die haar moeder nu bezit. Philips wil wel dat zij een fatsoenlijke partner krijgt. Duewyff kan gelijkgesteld worden met 'Diedewie', een Germaanse vrouwelijke persoonsnaam die volgens het Vroeg Middelnederlands Woordenboek maar één maal voorkomt en wel in Dordrecht in 1284.⁶² Niet duidelijk wordt welke relatie Philips en Diedewie met elkaar hadden. Zij kan een vriendin van hem geweest zijn of zij is door hem verwekt en vervolgens bij Hendrik van Mierle ondergeschoven. Er staat in elk geval niet dat Liesbeth de dochter van Philips is. Zij is gehuwd en woont op de hof die Philips in erfpacht heeft van de abdis van Thorn.

Dan is er Adriana. Zij is een onwettige dochter van Wouter Lepelmakers. Voor haar levensonderhoud krijgt zij ook 100 Beierse guldens met als zekerheid Loveren. De volgende is Natalie. Zij is een dochter van wijlen Gerard van Zulen en heeft zelf ook een dochter genaamd Geertrui. Moeder en dochter krijgen drie bunder beemd in Chaam, één bunder beemd in Baarle en een rente van $7 \frac{1}{2}$ lopen rogge. Voor hun levensonderhoud

⁶⁰ 'unum florenum Renensem monete currentis'. Bedoeld wordt een Rijns gulden zoals die toen gangbaar was.

⁶¹ Juten, 'Bruheze'.

⁶² Met dank aan Lauran Toorians die mij op deze vermelding wees.

krijgen zij 34 Beierse guldens en 200 Hollandse gouden schilden als deel van een grotere vordering die Philips heeft uitstaan bij Gerrit van Strijen heer van Zevenbergen. Deze vordering valt in de categorie dubieuze debiteuren.⁶³ Gerrit was in 1427 in conflict geraakt met hertog Philips van Bourgondië na partij te hebben gekozen voor Jacoba van Beieren. De hertog rukte met zijn leger naar het noorden op en sloeg het beleg voor het kasteel van Zevenbergen. Gerrit had zich tenslotte over moeten geven waarna hij werd opgesloten, ver weg in het kasteel van Rijsel (Lille). Na tien jaar werd hij vrijgelaten maar hij kreeg zijn bezit niet terug en stierf in 1452 als een arm man.⁶⁴ Natalie mag alle meubels, gebruiksvoorwerpen, sieraden en andere dingen die zij nu bezit houden en ermee doen wat zij wil. Geertrui, de dochter van Natalie, krijgt voor haar levensonderhoud 100 gouden Engelse nobelen met als zekerheid een grote beemd in Kraanscot onder Oosterhout. De oorkonden die over dit land gaan worden in bewaring gegeven aan Liesbeth van der Lek, de priorin van Catharinadal. Hij vraagt haar dringend goed op Geertrui te passen en omdat zij minderjarig is als haar voogd op te treden.

Voor Natalie koesterde de testator een bijzondere genegenheid. Na zijn dood mag zij de hand leggen op al zijn spullen. Onder deze spullen zijn ook het zilveren vaatwerk en contant geld dat hij naar Luik heeft overgebracht. Hij wil dat ze naar Luik reist, een tocht van meerdere dagen te paard, en daar zijn begrafenis regelt, als hij tenminste in Luik doodgaat. Zij moet alle uitstaande schulden in Luik betalen. Zij hoeft daarover geen verantwoording af te leggen aan de executeurs. Natalie krijgt de vrije hand. Ik vermoed dat zij de favoriete vriendin van Philips was.

Dan is er Jan, een natuurlijke zoon van Oede van der Merwede, die voor zijn levensonderhoud 100 Beierse guldens krijgt, maar alleen als hij naar school gaat, anders niet. Ik vermoed dat ook hier Philips de vader is en dat onder de school wordt verstaan de Latijnse school, die jongens opleidde voor een universitaire studie.

Tenslotte is er Margaretha, een dochter van Dirk Snyers en moeder van Liesbeth, die verwekt is door Philips. Dit is de enige van wie Philips aangeeft dat het zijn dochter is. Griet krijgt een rente van 2 zester rogge.

Voor een vijfde niet bij name genoemde vrouw heeft Philips al eerder een voorziening getroffen. Het is zijn onwettige dochter, die gehuwd is met Gerard Ghybs. Hij heeft haar als bruidsschat een rente gegeven van 4 zester rogge met als zekerheid een huis met land ernaast in Baarle. Dit huis is eigendom van zijn bloedverwant Jan de Bye jr. Jan mag deze rente aflossen met 100 Franse kronen.

Het testament vermeldt niet dat de eerste drie vrouwen dochters zijn van Philips, maar duidelijk is wel dat hij iets met deze vrouwen had. Waren het zijn buiten echt verwekte kinderen of in het geval van Natalie zijn maîtresse en waren zij ondergeschoven bij hun stiefvader? Allemaal vragen waarop de lezer graag een antwoord zou willen hebben, maar waar we ons moeten beperken tot vermoedens. Duidelijk is wel dat Philips van deze vrouwen hield en wilde dat ze goed konden leven en als zij nog jong waren een goed huwelijk zouden sluiten.

Royaal is Philips ook voor zijn personeel. Gerard Slangen, zijn huisknecht, heeft hem altijd goed bediend en wordt daarvoor beloond met een lijfrente van 4 zester rogge uit de Kesselhoeve in Princenhage. Godfried van den Damme, een andere knecht, krijgt uit

⁶³ Tegenwoordig Lille, de hoofdstad van het Franse departement Du Nord.

⁶⁴ Tigelaar, *Alder excellentse cronijcke*, CD-ROM met tekst kroniek, scherp pagina 365. Delahaye, *Zevenbergen*, 38.

dezelfde hoeve een lijfrente van 2 zester rogge. Jan Stouts, de derde knecht, ontvangt een lijfrente van 2 zester rogge en 4 Beierse gulden toe. In totaal wordt de Kesselhoeve belast met renten van 8 zester rogge.

Aan het eind van zijn laatste wil gekomen, beschikt Philips over twee bijzondere voorwerpen. Op de eerste plaats bezit hij een grote steen genaamd 'lopsohier', waarmee 'opgeblazen' mensen plegen te worden bestreken. Deze is voor zijn halfzuster Liesbeth de priorin en na haar dood gaat de steen naar de zusters van Catharinadal opdat zij daarmee opgeblazen mensen kunnen helpen.⁶⁵ Wellicht is dit een bezoar geweest, een maagsteen waaraan geneeskrachtige werking werd toegeschreven. Het woord komt van het Iraans 'pad-zahr'. De bezoar komt uit de maag van een Perzische geit en was olijfgroen van kleur.⁶⁶ Wat we onder opgeblazenheid of winderigheid moeten verstaan is niet duidelijk. Het kan waterzucht geweest zijn, een ziekte waaraan toen veel mensen overleden, maar ook een stoornis in de darmen bijvoorbeeld als gevolg van te veel of verkeerd eten.

8a-b. Aan bezoarstenen werd een geneeskrachtige werking toegedicht. Jaspis, een kostbare steen.

Tot slot vermaakt hij aan 'de edele en zeer aanzienlijke gravin van Nassau, vrouwe van der Lek en Breda', een zeer kostbaar voorwerp. Deze vrouwe was Johanna van Polanen die in 1403 gehuwd was met Engelbrecht van Nassau, een halfnicht van Philips. Johanna krijgt een door de priorin aan haar te overhandigen kleine gouden tafel met daarin een steen genaamd jaspis. Dit moet een aandenken zijn aan Philips, haar bloedverwant.⁶⁷

Voor de uitvoering van een ingewikkeld testament met zoveel vriendinnen en natuurlijke kinderen zijn goede executeurs nodig. Zij hadden uitgebreide bevoegdheden die waren vastgelegd in het gewoonrecht, het canonieke en het Romeinse recht. In dit geval gold wel een beperking, namelijk de bevoegdheid toegekend aan Natalie om de spullen in Luik tot zich te nemen en te verzilveren. Tot executeurs-testamentair benoemt hij Hendrik van der Lek, de broer van zijn vader, zijn halfzuster Liesbeth van der Lek, priorin Catharinadal, Jan de Bye, zijn oudste bloedverwant en Willem Box, poorter van Breda.

Philips bastaard van der Lek stierf op 7 januari 1428 Het legaat aan Catharinadal is later in het bezit van het klooster. In 1474 houdt ene juffrouw Liesbeth van der Lek, genaamd Van Loven, veel landerijen en renten in Princenhage en Baarle in leen van de heer van Breda. Zij is dan getrouwd met Jan van Oosterzeel. De renten brengen jaarlijks 22 Rijnsgulden op. Vermoedelijk was dit Philips' wettige dochter Liesbeth.⁶⁸ De nazaten van Philips speelden geen rol van betekenis meer. De kussens zijn volgens een latere aantekening op het

⁶⁵ De tekst luidt: 'unum lapidem magnum dictum lobsohier cum quo homines inflati inungi solent ad vitam ejusdem domine priorisse habendum! et post ejus decessum legavit eundem lapidem monasterio predicto ad illum finem ut in tempore necessitatis casu occurrente inflati homines possint inungi et de illo juvari'

⁶⁶ Met dank aan Lauran Toorians die de suggestie aan de hand deed dat hier een bezoar bedoeld wordt.

⁶⁷ De tekst luidt: 'unam parvam auream tabulam in qua inclusus est lapis dictus jaspis volens quod tabula hujusmodi perveniat ad manus dicte domine priorisse ulterius supradicte comitisse danda ex parte ipsius testatoris et presentanda in memoriam ipsius testatoris sui consanguinei.'

⁶⁸ Cerutti, *Rechtsbronnen*, nr. 784, p. 597.

testament kort na Philips dood vervreemd in ruil voor 'noesdoecken'. Dat waren doeken die op het altaar werden gelegd, wellicht ter versiering.⁶⁹

Hoe verging het andere adellijke bastaarden?

Een veel voorkomend alternatief voor een adellijke bastaard was de kerk. Bijsterveld geeft een groot aantal voorbeelden van bastaardkinderen van de heren van Breda en Bergen op Zoom. Deze kinderen kregen dankzij patronage van hun vader een mooie kerkelijke functie met een vast inkomen toebedeeld. Zo'n functie kon een rijk pastoraat zijn of een beneficie verbonden aan een altaar. Volgens het canoniek recht konden bastaarden of zonen van priesters geen priester worden, maar daarvan kon ontheffing worden verleend. Dat was niet zo moeilijk, al helemaal niet als de voordragende persoon een machtig adellijk heer was.⁷⁰ Vrouwen konden geplaatst worden in een klooster. Zoals Liesbeth van der Lek, die het bracht tot priorin (overste) van Catharinadal in Breda. Hoe machtiger de vader, hoe mooier de functie die de favoriete bastaard kreeg toebedeeld. Zo werden drie van de vele bastaardzonen van hertog Philips de Goede van Bourgondië bisschop. Een andere mogelijkheid was dienst te nemen in een legerbende. In de vijftiende eeuw ontstonden de eerste huurlegers met soldaten die per dag werden betaald.

Hugeman van Strijen heer van Zevenbergen had toen hij in 1403 zijn testament maakte tenminste twee wettige zonen, twee bastaarddochters en negen bastaardzonen. Zevenbergen was een leen van Strijen, dat op zijn beurt weer een leen was van de graaf van Holland. Enkele bastaardzonen kregen bezittingen van hun vader zoals heerlijkheid Ardswaard, dat nu verdwenen is maar in de buurt van Hank lag, en tienden. Vier zonen gingen de politiek in maar waren niet fortuinlijk want zij belandden in de gevangenis van de graaf van Holland, één zoon was in dienst van de graaf. Over de bastaarddochters heb ik niets kunnen vinden.

Het Zeeuwse adellijke geslacht Kervinc van Reimerswaal had veel bastaardzonen en – dochters. Zij ontvingen van of door toedoen van hun vader goederen zoals een veer of een jaarlijkse rente en traden na de dood van hun vader enkele jaren op als waarnemend baljuw.⁷¹

Conclusie

Ik kom terug op de in het begin gestelde vragen. Philips van der Lek leidde een veel bewogen en avontuurlijk leven. Hij deed aan politiek en was niet wars van riskante operaties zoals de coup in Dordrecht en de gevangenneming van Jan van Arkel. Ik vond geen aanwijzingen dat zijn carrière gehinderd werd door zijn status. Dat hij in 1392 werd verbannen uit het hof van de jonge graaf van Holland kwam niet omdat hij een bastaard was maar omdat hij gekozen had voor de verliezende partij. Philips leidde het leven van een doorsnee edelman. Hij maakte ook deel uit van de 'familia' van de heren van Breda. Dat zijn activiteiten zich afspeelden in het zuiden van Holland, dat aan de baronie van Breda grensde, is wellicht niet

⁶⁹ Erens, *Catharinadal*, 228. Er staat: 'sed aliquo post tempus hujus legati sunt alienata pro nasibus et bona que modo habemus in de Vught'. . Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Tafel van de H. Geest 's-Hertogenbosch, jaarrekening 1621/22, f 98v 4de post. betaald aan Eerke Aertssen, naaister, 'tot haren huijse 4 noesdoecken om te hangen in de capel voor den autair'-- 12 stuiver'. Ik heb niet kunnen vinden wat voor doeken dit precies waren. De statuten van het bisdom Luik van 1288 bevatten geen informatie over dit onderdeel van het altaar.

⁷⁰ Bijsterveld, *Laverend tussen kerk en wereld*, 128-128-134 en 216-222.

⁷¹ Dek, *Reimerswaal*.

toevallig. De verwerving van bezittingen door een bastaardzoon kon leiden tot een vergroting van het domein van de heren van Breda. Dat Philips zich als lid van de familie beschouwde blijkt ook uit het feit dat hij zijn kostbaarste voorwerp, een gouden tafeltje ingelegd met jaspis, vermaakte aan het hoofd van de dynastie Johanna van Polanen.

Er was een alternatief voor deze mensen: de kerk. Een zoon werd pastoor, een dochter hoofd van een klooster. Dit hadden zij aan hun vader te danken die de christelijke plicht om voor de buiten echt verwekte kinderen te zorgen serieus nam. Een bastaard kon zijn vader opvolgen als waarnemend baljuw.

Er was en bleef echter een groot verschil: een bastaard deelde niet in de erfenis. Zijn vader kon hem wel een legaat toekennen maar moest bij het opstellen van het testament rekening houden met de legitieme portie, het erfdeel dat een wettig kind toekwam en waaraan niet kon worden getornd. Een bastaard kon geen heer of graaf worden, zijn of haar nakomelingen konden dat weer wel zoals te zien is aan de heren uit het geslacht Glymes. Het geslacht Glymes ging terug op een bastaardzoon van de hertog van Brabant. Leden van deze familie konden heer van Bergen op Zoom en Zevenbergen of zelfs bisschop van Luik worden.

BRONNEN en LITERATUUR

Bronnen

Koninklijk Huisarchief Den Haag

Nationaal Archief Den Haag

- Nassause Domeinraad vóór 1581 (toegangsnummer 1.08.1)

Stadsarchief 's-Hertogenbosch

- Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch

Geraadpleegde uitgegeven bronnen

Bannenbergh, G. A. Frenken en H. Hens ed., *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakonaat Kempenland* (2 delen; Nijmegen, 1970).

Cerutti, F.F.X. ed. , *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda* (deel II; Bussum, 1972).

Devillers, Léopold ed., *Cartulaire des comtes de Hainaut de l'avènement de Gullaume II à la mort de Jacqueline de Bavière* (deel II; Brussel, 1883).

Drossaers, S.W.A., *Het archief van den Nassauschen Domeinraad* (2 delen; 's-Gravenhage, 1947-1955; dl. I goederen van de huizen Van Polanen en Oranje-Nassau; dl. II goederen van Anna van Buren).

Erens, A. ed., *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda – Oosterhout* (Tongerlo, z.j. [1929]).

Gooskens, Frans, *Tekstuitgave van de Bredase necrologia en obituaria* (versie 10 augustus 1998; te vinden op www.deoranjeboom.nl).

Gouthoeven, W. van, *D'oude Chronijcke ende Historien van Holland (met West-Vriesland) van Zeeland ende van Utrecht* (2de druk, Gouda, 1636).

Mieris, Frans van, de jongere, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland: beginnende met de eerste en oudste brieven van die landstreeken en eindigend met den dood van onze graavinne, vrouwe Jacoba van Beijere; zynde zoo met de onderscheidene afschriften, als met eenige korte aanmerkingen opgehelderd, verzaameld, en in orde gebracht* (4 delen; Leiden, 1753-1756).

Pennings, pater Placidus ed., 'Het discours of de kroniek der heeren van Breda', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 65 (1947) 335-376.

Pirenne, Henri ed., *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272)* (Bruxelles, 1896).

Six van Hillegom, J.P. ed., 'Rekening tesorier van de graaf 26 juli 1416 – 4 juli 1417', in:

Kronijk van het Historisch genootschap gevestigd te Utrecht, 8 (1852).

Tigelaar, Jaap ed., *Brabants historie ontvouwd. Die alder excellentste cronycke van Brabant en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500* (Hilversum, 2006).

Verwijs, Eelco ed., *De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIVe eeuw naar onuitgegeven bescheiden* (Utrecht, 1869).

Geraadpleegde literatuur

Bos-Rops, J.A.M.Y., *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum, 1993).

Brekelmans, F.A., 'De hof van Loveren te Baarle-Nassau', in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'*, 9 (1956) 93-102.

Brekelmans, F.A., *De Belgische enclaves in Nederland. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van Baarle-Hertog en Baarle-Nassau* (Tilburg, 1965).

Brokken, H.M., *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen, 1982).

Bijsterveld, A.J.A., *Laverend tussen kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (z.pl., 1993).

Dek, A.W.E., *De heren van Reimerswaal en het Zeeuwse geslacht Blok* ('s-Gravenhage, 1957).

Eijnatten, Joris van, en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (1ste druk 2005, 2de herziene druk 2006).

Goor, Th. E. van, *Beschryving der stad en lande van Breda* (Den Haag, 1744).

Grotefend, H., *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (11de druk; Hannover, 1971).

Hoek, C., 'Repertorium op de lenen van de Lek en Polanen gelegen in Delfland, Schieland, op het eiland IJsselmonde en in de Lek ca. 1290 – 1650', in: *Ons Voorgeslacht*, 1980, 1982, 1985 en 1989. Geraadpleegd is de gedigitaliseerde versie op www.hogenda.nl

Janse, Antheung, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de Late Middeleeuwen* (Hilversum, 2001).

Jansen, H.P.H., *Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Bussum, 1966).

Juten, G.C.A., 'Van Bruhese en aanverwante geslachten', in: *Taxandria*, 41 (1934) 8-13 en 43-53.

Juten, G.C.A., 'Jan van Nassau, kastelein van Heusden en zijn geslacht', in: *Taxandria*, 40 (1933) 97-111.

Kappelhof, A.C.M., 'Het verbruik na de dood. Testatoren en hun aardse goederen in laat-middeleeuwse testamenten in 's-Hertogenbosch en omgeving', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 84 (2001) 419-436.

Kappelhof, A.C.M., 'Het domein van de heren van Breda in het noordwesten van Brabant en aangrenzend Holland van ca. 1200 tot 1568', in: www.academia.edu.

Kappelhof, A.C.M., 'Het Huis Oranje-Nassau: een dynastie van overlevers', in: www.academia.edu.

Nierop, H.F.K. van, 'Adellijke bastaarden in de zestiende eeuw', in: S. Groenveld e.a. red, *Bestuurders en geleerden* (Amsterdam/Dieren, 1985) 11-22.

Rheineck Leyssius, jhr. Th. van, 'De eerste heeren van Zevenbergen (twee niet gepubliceerde 13^e eeuwse oorkonden)', in: *De Nederlandsche Leeuw*, 53 (1935) 97-110.

Toorians, Laurant, 'De 'eeuw van de twee Willemen'. Willem van Duvendoerde en Willem van Oosterhout in Oosterhout en Dongen', in: *Jaarboek 'de Oranjeboom'*, 52 (2009) 171-217.

Vriend, H., 'De rivier de Mark door de eeuwen heen (I)', in: *Jaarboek De Oranjeboom*, 6 (1953) 11-37.

Waale, M.J., *De Arkelse oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Verloren, Hilversum, 1990).

Wagenaar, Jan, *Vaderlandsche Historie vervattende de geschiedenissen der nu vereenigde Nederlanden inzonderheid die van Holland van de vroegste tijden af* (deel III; Isaac Tirion, Amsterdam, 1750).

Websites

- Biografisch Portaal: www.huygens.knaw.nl Middelnederlands Woordenboek: <http://gtb.inl.nl>

- Publicaties Ton Kappelhof: www.academia.edu

- Geïntegreerde Taalbank, Vroeg